

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА

Бандура О. О.,
професор кафедри філософії
права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх
справ, доктор філософських наук

ОСНОВНІ РИСИ ЛЮДИНИ ЯК ПРАВОВОЇ ІСТОТИ (СИСТЕМНИЙ ПІДХІД)

Розглянуто основні риси людини як правової істоти – прагнення до життя, свободи, відповідальності, гідності, власності, рівності, справедливості, що становлять систему.

Ключові слова: правова істота; людина як правова істота; риси правової істоти; система.

Рассмотрены основные черты человека как правового существа – стремления к жизни, свободе, ответственности, достоинству, собственности, равенству, справедливости, которые образуют систему.

Ключевые слова: правовое существо; человек как правовое существо; черты правового существа; система.

The basic lines of man are considered as a legal creature – aspiring to life, freedom, responsibility, dignity, propert, equality, justice, that make the system.

Keywords: legal creature; man as a legal creature; features of legal creature; system.

Як відомо, Аристотель пропонував вважати, що відповідно до своєї природи людина є політичною істотою. За аналогією з цим В.С. Нерсесянц запропонував положення про те, що людина, за природою своєю, – істота правова [1, с. 40]. Людина створила і вдосконалює право саме як правова істота. Але цей процес має діалектичний характер – він одночасно є і процесом розвитку людини як правової істоти.

Цього питання торкаються, зокрема, В. С. Нерсесянц [1] та В. П. Малахов [2], М. Г. Патей-Братасюк [3; 4], львівський авторський колектив на чолі з П. М. Рабіновичем [5] та інші дослідники.

Мета дослідження полягає в доповненні ряду рис правової істоти, які розглядаються у згаданих авторів, а також у встановленні зв'язків між ними, що дозволить розглядати їх як систему. Зазначимо, що йдеться про риси, які визначають людську істоту не як одиничне і випадкове, а як родову і необхідну істоту.

Вже перший погляд дозволяє сказати, що найважливішим для людини виступає життя, бо воно є метою для себе самого. До кола основних рис правової істоти слід віднести прагнення жити в правовому просторі, насамперед мати правовий захист життя. Без нього важко вести мову про інші її риси. Причому йдеться про прагнення до існування усього суспільства в єдності з життям кожної окремої людини. Їх неможливо розділити: життя суспільства – це життя його членів, а індивід може одержати можливості для людського життя лише завдяки суспільству.

Сам життєвий процес полягає у розвитку всіх фізичних, духовних та інтелектуальних здібностей людини, закладених у ній від народження, справжнє людське життя – постійне самовдосконалення. “Людина є зусиллям бути людиною..., – справедливо зазначає В. П. Малахов. – Сутністю правової істоти... може бути визнана спрямованість, інтенціональність людського” [2, с. 255–256]. І окрема людина, і людство загалом ведуть безперервну боротьбу за розвиток у собі людського начала на противагу тваринному і тут праву належить дуже важлива роль.

Для такого розвитку людині потрібна свобода. Людина народжується з прагненням до неї, слово “свобода”, як правило, асоціюється в людській уяві з бажаним способом буття. Потреба в свободі глибоко закладена в людині, вона іманентна будь-якому виду її діяльності, пов'язана з самою суттю її природи як істоти, що вільно зважає різні альтернативи. У цілому людина не є вільною від умов. Але вона вільна зайняти щодо них певну позицію. Умови не детермінують її повністю. Можна сказати, що власне людське буття починається лише там, де закінчується будь-яка однозначна й остаточна визначеність, і виявляється (додаючись до природної заданості людини) особистісна настанова. Від неї (звісно, у певних межах) залежить, чи поступиться вона умовам. Свідомо чи несвідомо вона вирішує: протистояти чи здатися. Людина здатна піднятися над умовами і таким чином увійти до людського виміру. Її поведінка значною мірою визначається її саморозумінням. У тому, як людина поводить, виявляється її особистість. Особистісне буття людини й означає свободу – свободу стати особистістю. Це свобода від своєї фактичності, свобода стати іншою.

Правова істота створює право як форму свободи: “Свобода індивідів і свобода їх волі, – пише В. С. Нерсисянц, – поняття тотожні. Воля в праві – вільна воля, яка відповідає всім сутнісним характеристикам права і тим самим відмінна від довільної волі і протистоїть сваволі. Вольовий характер права обумовлений саме тим, що право – це форма свободи людей, тобто свобода їх волі. Цей вольовий момент (у тій або іншій, вірній чи невірній інтерпретації) присутній в різних визначеннях і характеристиках права як волевстановлених положень (Аристотель, Гроцій та ін.), вираз загальної волі (Руссо), класова воля (Маркс і марксистки) тощо” [1, с. 23].

Звернімося до такої думки Ф. Шеллінга: “реальне... і живе поняття свободи полягає в тому, що вона є здібністю” одночасно “до добра і зла” [6, с. 102]. Відповідно і право як нормативний вираз свободи за своєю природою містить в собі можливість її використання не для добра, а для зла. Правовій істоті має бути притаманним самообмеження. “Самообмеження – це вираз фактичної обмеженості можливостей людини, що ідеалізується. Обмеженість виявляється тоді, коли інтереси і потреби людини перевищують її можливості. Обмеженість – очевидний факт. Вона осідає в правовій мірі і підживлює право. Обмеженість є основою слухняності; слухняність – основа самообмеження; самообмеження – основа правової свободи; свобода – умова дійсного права” [2, с. 267].

Особа не повинна зловживати своєю свободою. Свобода пов’язана з самообмеженням, а не з його відсутністю, вона потребує досить високого рівня розвитку особистості [7, с. 23]. Взагалі особа має користуватися своїми правами з урахуванням інтересів інших осіб й усього соціуму. У зв’язку з цим звернемося до поняття зловживання правом. Воно досить докладно розроблене, зокрема щодо цивільного права. С.Д. Радченко пише: “Всяке суб’єктивне право, будучи мірою можливої поведінки управованої особи, має певні межі як за своїм змістом, так і за характером його здійснення. Разом із забезпеченням реального здійснення суб’єктивних прав управованої особи право покликане також гарантувати захист інтересів всього суспільства загалом, прав та інтересів інших громадян і організацій, яких можуть торкнутися при здійсненні права управованою особою. Дана функція виконується встановленням в законі “меж здійснення цивільних прав”. Це юридичний вираз і гарантії існуючого економічно рівного становища людей в системі суспільних відносин. Вихід особи за межі цієї економічної та правової рівноваги шляхом використання цивільних прав, що належать їй, порушення меж їх

здійснення є зловживанням правом [8, с. 1–2]. Зловживання правом можна вважати “однією з форм “обходу закону”, тобто видимості правомірності, під якою розуміють спробу представлення за допомогою будь-яких способів і форм дій, неправомірних з погляду об’єктивного права, як правомірні” [8, с. 17].

Здатність правової істоти до самообмеження виступає складовою відповідальності. Свобода є нелегким тягарем, оскільки прийняття рішення при вільному виборі неминуче пов’язане іноді з великим ризиком і особистою відповідальністю. В цьому відношенні бути вільним значно важче, ніж рабом. Відповідальність – це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за свої вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір. Хоча всі начебто жадають свободи, багато хто насправді її боїться. Можна припустити, що з прагненням уникнути тягара відповідальності значною мірою пов’язане те явище в людському світовідношенні, яке Е. Фромм влучно назвав “втечею від свободи”. Істотною причиною відсутності у нас вільного суспільства є притаманне більшості наших громадян прагнення мати максимум свободи при мінімумі відповідальності.

Відповідальність не принижує людину, вона стимулює створення нормальних соціальних відносин. Відповідальність особи – єдність двох компонентів, а саме – відповідальності її перед самою собою та відповідальності перед суспільством. Остання є необхідністю приймати такі рішення, які зважали б на інтереси не лише якогось суб’єкта, але й інших людей, соціальних груп, суспільства. Поняття відповідальності характеризує позитивне соціальне ставлення особи до своїх вчинків. Воно містить розуміння значущості своїх дій для суспільства, прагнення виконати їх добре, звітувати перед суспільством про досягнуті результати, а також визнання обґрунтованості покарання в разі неправильної поведінки. Свобода тягне за собою відповідальність, але для правової істоти відповідальність є позитивною рисою, стимулом для розвитку. Одночасно вона вимагає відповідальності й з боку інших людей.

Свобода та відповідальність тісно пов’язані одне з одним і в сфері права. Права тягнуть за собою обов’язки, правові норми надають людині свободу, але вони також накладають на неї юридичну відповідальність, котра виступає важливим засобом забезпечення законності і правопорядку, належної реалізації Конституції та чинного законодавства. Одночасно вона стимулює правомірну поведінку суб’єктів суспільних відносин, сприяє

формуванню у населення поваги до закону і права. Г. В. Ф. Гегель писав: “Обов’язок і право збігаються, а людина через моральне має права тому, що має обов’язки, а обов’язки, бо має права... Раб не може мати обов’язків, їх має тільки вільна людина” [9, с. 151]. Можна сказати, що функціональний сенс будь-яких прав людини полягає у тому, що вони нерозривно пов’язані із обов’язками, які кожен громадянин має щодо спільноти, яку представляє держава.

Юридична відповідальність накладається на особу, яка обирає девіантну у правовому відношенні поведінку. Її сутність полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законодавством санкцій. Особа несе юридичну відповідальність тільки за протиправну поведінку, а не за думки, підставою притягнення до такої відповідальності можуть служити лише вчинки суб’єктів права. По-друге, останні мусять відповідати перед законом лише за наявності провини в їхніх діях і тільки у випадках, передбачених правовими розпорядженнями держави. Міра юридичної відповідальності повинна бути справедливою, тобто відповідною вчиненому правопорушенню, його тяжкості, і за одне правопорушення може бути призначено лише одне юридичне покарання, причому таке, що не принижує людську гідність. Відповідальність має бути доцільною, тобто міра державного примусу, яка обирається відносно правопорушника, повинна бути відповідною його соціальним якостям. До принципів юридичної відповідальності входить також невідворотність покарання, тобто жодне правопорушення не повинне залишатися безкарним.

Зазначимо, що юридична відповідальність може бути не лише негативною, тобто її сенс не обмежується обов’язком суб’єкта правопорушення зазнавати несприятливі наслідки. Існує також позитивна юридична відповідальність – вона виникає з юридичного обов’язку відповідних суб’єктів здійснювати корисні для суспільства функції і реалізується у регулятивних правовідносинах (це, наприклад, відповідальність Кабінету Міністрів перед Верховною Радою України, народних депутатів України перед електоратом тощо).

Таким чином, відповідальність як здатність адекватно відповісти, з одного боку, на вплив середовища, з другого – за цю свою відповідь, є необхідною умовою свободи і одночасно виступає формою її прояву. Сутність відповідальності ми убачаємо в її зв’язку зі свободою, а сутність свободи – у зв’язку з відповідальністю. Прагнення до свободи входить до числа основних рис людини як правової істоти не саме по собі, а в єдності з відповідальністю.

Свобода та відповідальність тісно пов'язані з власністю, і людина як правова істота прагне до неї. У найзагальнішій формі власність можна визначити як належність матеріальних чи духовних благ конкретній особі, групі осіб або суспільству в цілому, фізичній чи юридичній особі. Власність є матеріальною основою суспільного розвитку.

У плані даної статті особливе значення має прагнення до приватної власності. Особа чи особи, які володіють такою власністю, виступають єдиними її господарями. Вони мають усю повноту влади позбавляти інших застосовувати її на свою користь. Девіз цієї форми такий: доки я дію в межах закону, я маю абсолютне і нічим не обмежене право на власність.

Для того, щоб бути вільною, людина потребує незалежних джерел існування; можна вважати, що підґрунтям свободи виступає приватна власність. Без права на власність неможливі автономність і вільний розвиток особистості. Аналізуючи відносини власності та їх співвідношення з правом, В.С. Нерсесянц зазначав, що "...власність, право власності і право взагалі... мають сенс лише там, де є, визнається і діє індивідуально-людське начало і вимір в суспільному житті людей, де, отже, окрема людина, індивід як такий, визнається незалежною та самостійною особою – суб'єктом власності і права, тобто економічно та юридично вільною особою. Лише з сукупності таких осіб та їх відносин складається особливий тип і форма соціального спілкування і соціального життя загалом – так зване громадянське суспільство... Знищення ж приватної власності і разом з тим усякої індивідуальної власності на засоби виробництва означає по суті справи заперечення економічної та правової самостійності і незалежності окремої людини, індивіда..." [1, с. 131].

Саме приватна власність при всіх її негативних аспектах здатна забезпечити найвищу міру свободи особи, яка реально досягнута в історії людства. Відповідно до давньогрецького світогляду, взагалі егоїстичного за своїм характером, власність містила у собі переважно приватний інтерес, що виявлявся для кожного у свободі і можливості безперешкодної її реалізації. С. Л. Франк писав: "Приватна власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тим самим вона є реальною умовою її свободи як члена соціального цілого і, отже, умовою буття самого громадянського суспільства" [10, с. 143–144].

При цьому зазначимо, що людина може відчувати себе вільно, навіть практично не маючи матеріальної власності. Прикладом можуть служити ті молоді люди, які стали хіппі. Проте їх швидше слід розглядати як виняток, котрий підкреслює

правило. Тут потрібно врахувати співвідношення тілесного й духовного у природі людини, яке відображається у співвідношенні матеріальних і духовних життєвих потреб. Для фізичного життя, існування людини необхідні певні мінімальні матеріальні умови. Коли вони мають місце, тоді можна вести мову про задоволення духовних потреб. Звичайно, у кожній людині своє співвідношення цих різновидів потреб. Приватна власність має значення як підґрунтя свободи не завдяки своїм абсолютним розмірам (вона може бути мінімально необхідною для життя), а у співвідношенні з потребами людини. Як кажуть, не той бідний, у кого мало, а той, кому мало. Якщо наявної у людини власності досить для задоволення її потреб, то вона має підстави для того, щоб відчувати себе вільною. Але абсолютна більшість потребує для відчуття свободи власності, достатньої для забезпечення пристойного людського життя як самої людини, так і її сім'ї.

Можна сказати, що людина, яка відповідально використовує свою свободу, є гідною людиною. Правова істота має бути саме такою. У структурі особистості й у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як самодостатність, самостійність, незалежність, відповідальність, вимогливість до себе та до інших тощо. І. Кант вважав гідність вродженою рисою людини. Він твердив, що людину слід розглядати як особистість, і в цьому плані вона вища від всякої ціни; адже як таку її належить цінувати не просто як засіб для цілей інших, та і своїх власних цілей, але як мету саму по собі, тобто вона має певну гідність (певну абсолютну внутрішню цінність), завдяки якій вона примушує всі інші розумні істоти поважати її [11, с. 373].

Гегель дотримувався тієї думки, що люди, як і тварини, мають природні потреби і бажання, спрямовані назовні, такі як їжа, пиття, житло, а головне – самозбереження. Але людина принципово відрізняється від тварин тим, що крім цього вона бажає бути “визнаною”. Зокрема, вона бажає, щоб її визнавали людиною, тобто істотою, що має певну гідність. Цю гідність перш за все філософ відносить до її готовності ризикнути життям в боротьбі всього лише за престиж. Бо тільки людина здатна подолати свої найглибинніші тваринні інстинкти – головний серед яких інстинкт самозбереження – заради вищих, абстрактніших принципів і цілей. Відповідно до Гегеля, двоєм первісних бійців рухало жадання визнання. “Індивід, який не ризикував життям, може бути, звичайно визнаний особистістю, – писав філософ, – але істини цієї визнаності як певної самостійної самосвідомості він не досяг” [12, с. 102].

Гідність виступає мірою ствердження у правовій істоті й у людині загалом особистісного начала. Поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення і місця у суспільстві та державі. На думку В. О. Бачініна, гідність - це категорія етики та природного права, що означає цінність людської особи, яка визнається, з одного боку, нею самою, а з іншого – її соціальним оточенням. Свідомість власної гідності він розглядає як функцію культури людини як правової істоти, похідну від рівня розвиненості її духовного “я” [13, с. 283]. Цікаве таке міркування вченого: “Природно-правова філософія підносить юридичну формулу людської гідності до універсальних етичних максимів і релігійних абсолютів. Для неї держава й особистість, які в загальному соціальному розумінні співвідносяться як ціле і частина, виступають рівновеликими цінностями, як суб'єкти, зобов'язані ставитись один до одного з однаковою повагою, тобто в аксіологічному аспекті частина виявляється за своєю гідністю еквівалентною цілому... На почутті власної гідності будується самосвідомість особистості як громадянина, готового відстоювати свої права і свободи перед невинуватою жорстким тиском з боку держави. Це ж саме почуття не дозволяє їй порушувати морально-правові норми” [13, с. 283].

Перебільшене уявлення про власну гідність може призвести чи до анархії, чи до тоталітаризму (коли сваволя особи долається сваволею держави). Але прагнення бути першим у правовій істоті має діалектичну протилежність – прагнення до співробітництва з іншими. У суспільному житті індивідуалізм поєднаний з колективізмом.

Далі, можна виявити органічні взаємні зв'язки розглянутих рис правової істоти (прагнення до життя, свободи, відповідальності, власності та гідності) з прагненням до рівності. Загалом рівність у суспільстві має принципове значення для його прогресу. Боротьба між індивідами та їхніми групами повинна проходити у рівних умовах, котрі можуть забезпечити тільки закон і сильна влада. Для цивілізованого розвитку суспільства необхідно, щоб прийняті закони встановлювали рівні права громадян і рівні можливості їх реалізації. Як відомо, право забезпечує лише формальну рівність. Визнання різних індивідів формально рівними – це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути ті чи інші права на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальне право – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути – у відповідності до загального масштабу і рівної міри правової регуляції – своє, індивідуально-певне право на даний

об'єкт. "Правова рівність – це рівність вільних і рівність в свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Право говорить і діє мовою та засобами такої рівності і завдяки цьому виступає як загальна і необхідна форма буття, виразу і здійснення свободи в спільному житті людей" [1, с. 17].

Людина як правова істота повинна розуміти, що для нормального розвитку суспільство потребує врівноваженості, гармонії прав і свобод, причому не самої лише формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який би сприяв його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність треба доповнювати врахуванням внеску особистості до суспільного блага, соціальними пільгами тим, хто нездатний захистити свої права (неімущим, інвалідам, дітям тощо), враховуючи при цьому необхідність збереження суспільної рівноваги.

Мірою реальної рівності у правах і свободах, мірою коригування формальної рівності цими чинниками, мірою соціальної гармонії виступає справедливість. Прагнення до неї також входить до кола основних рис людини як правової істоти. Чим вище рівень реальної рівності у правах і свободах людини у суспільстві, тим це суспільство є справедливішим. Справедливість можна розуміти як реальну рівність у суспільстві. Вона стримує рівність від перетворення на формалізм і догматизм, свободу – на анархію. Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку слід зберегти або змінити з позицій належного і фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Для правової істоти вона виступає особливим чинником, який забезпечує рівновагу її цілей, відіграє координуючу й інтегруючу роль у суспільному житті. Якщо має місце конфлікт між цілями правової істоти, то справедливість субординує їх, визначає, яка з них за даних історичних умов повинна мати пріоритетне значення для подальшого гармонійного розвитку суспільства, реалізації здібностей людини й одночасно рівноваги суспільних відносин.

Знову звернімося до В. С. Нерсисянца. "Розуміння права як рівності, – пише він, – включає з необхідністю і справедливість... це означає, що справедливість входить до поняття права, що право за визначенням справедливе, а справедливість – внутрішня властивість і якість права, категорія і характеристика правова, а не позаправова". Право, на його думку, "завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі. Більш того, тільки право і справедливе. Адже справедливість тому власне і справедлива, що утілює в собі й виражає загальнозначущу

правомірність, тобто суть і засади права, сенс правового принципу загальної рівності і свободи” [1, с. 28].

Розглянуті риси людини як правової істоти органічно пов'язані між собою і становлять систему. Головне місце у ній посідає прагнення до життя. Воно передбачає прагнення до свободи як можливості вибору та зумовленої нею відповідальності, які є суттєвими складовими прагнення до життя. Правова істота відповідально використовує свою свободу і є гідною людиною. Для людського, гідного життя вона прагне до власності. У суспільстві потрібна рівність, але не тільки формальна, а реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага і пільги для тих членів суспільства, які нездатні захистити власні права. І правова істота прагне до цієї реальної рівності, яка є справедливістю. Остання відіграє координуючу й інтегруючу роль у системі основних рис людини як правової істоти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нерсесянц В. С. *Філософія права* / Нерсесянц В. С. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 2005. – 656 с.
2. Малахов В. П. *Філософія права* / Малахов В. П. – М. : Акад. проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 448 с.
3. Патеї-Братасюк М. Г. *Нариси – з філософії права* / Патеї-Братасюк М. Г. – Т. : Терноп. пед. ін-т, 2002. – 140 с.
4. Патеї-Братасюк М. Г. *Філософія права* / Патеї-Братасюк М. Г. – Т. : Астон, 2006. – 250 с.
5. *Філософія права: проблеми та підходи* : [навч. посіб.] / [Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А. та ін.] ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2005. – 332 с.
6. Шеллинг Ф. *Філософское исследование о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметов* / Шеллинг Ф. // Собр. соч. в 2 т. – М., 1987.
7. Fischer J. M. *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility* / Fischer J. M., Ravizza M. – Cambridge, Engl.: Cambridge University Press, 1998. – 277 p.
8. Радченко С. Д. *Злоупотребление правом в гражданском праве России* / Радченко С. Д. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 224 с.
9. Гегель Г. В. Ф. *Основи філософії права, або Природне право і державознавство* / Гегель Г. В. Ф. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
10. Франк С. Л. *Духовные основы общества* / Франк С. Л. – М. : Республика, 1992. – 512 с.
11. Кант И. *Метафізика нравов в двух частях* / Кант И. // Соч. в 6 т. Т. 4. Ч. 2. – М. : Мысль, 1965.
12. Гегель Г. В. Ф. *Феноменология духа* / Гегель Г. В. Ф. // Сочинения. – Т. IV. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 440 с.
13. Бачинин В. А. *Энциклопедия философии и социологии права*. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 1094 с.